

AGYAGIPARUNK TÖRTÉNETÉBOL.

I.

Melyik kézmű volt az, mely az ember művelődésének kezdetéhez legközelebb állott? Ezen kérdést a kulturtörténelem, a népek, a helyrajzi viszonyok, a talajkörülmények, a kényszerűség, a szükség, a véletlen, ösztön, az öntudat, s még száz más indok szempontjából fogva fel, annyi féleképen iparkodik megfejteni, a mennyi fogalom az antropológia terén ezen kérdéshez hozzá fér.

De volt légyen bár a fa, az emberi kézmű első anyaga, mit a művelődés első hajnalán alakított, — mint azt a kőkorszakot megelőzőleg, a fa-korszak védői, ha nem is bebizonyítani, de gyanítani indokolva tartják¹ — mint védő és támadó fegyver, vagy a kő, melyet mint kézi szerszámot használati tárgyúl dolgozott fel, s az abbevillei és amiensi kő szekerését mint az európai ember művelődésének legrégebb tanúját állítják oda² vagy a csont, a szaru stb., ezek sorába helyezhető az agyag is, mint a mely anyagnak alakítása, idomítása, az emberi kéz alkotásának első fokán, a könnyű kezelés, csupán csak a tűz újnak segélyével, sikeresebben felelhetett meg a feldolgozásnak, mint akár a fa akár a kő.

Egyébiránt azonban, mint hogy a történelem előtti idők tanulmányozásának eredménye, mint a leletek természetéből levonható következtetések, állítmányok, a tudós világ egy része által tudománynak nem tartatik; kitűzött tárgyunkra nézve közömbös, akár fa, kő, csont, szaru, vagy bár mi más anyag volt is az emberi kéz művének első kísérleti anyaga; épen oly joggal állíthatjuk oda az agyag idomítását, mint a fa dorongot, a kő szilánkot, vagy a csont eszközt. Maga a szentírás is a fazekasság isteni eredetére utal, midőn az ősembert agyagból gyúrottnak állítja. Smith felfedezése a bibliai történetet illetőleg, az özönvíz története ékiratos feljegyzése szintén agyag táblán örökített meg. Az agyag használatára, az öntudatra ébredett embert reá vezethette, egy esső vagy a nedves földnek nyirkos talaja, melyben lába nyoma az agyagba sajtolódott, a tűz első felfedezése, mely az agyagföldet keménynyé égette, és színét megváltoztatá;³ s végre is ott találjuk, a fazekasság első kísérleteit az ember művelődésének hajnalán.⁴

Míg a népfajok hullámzó áramlata, hol előre, hol hátra tolt, vagy elnyomta egymást, s az autochton lakókat kiszorítá ősi műveltségük első színhelyéről: az agyag művek, a fazekasság typicus jellegét, néptörzsek, néprajok, népfajok, s lelhelyek szerint is meghatá-

¹ Fritz : von Hellwald : Culturgeschichte 1874. I. füz. 15. lap.

² Otto Caspari : Die Urgeschichte der Menschheit etc. Lipese 1873. I. kötet 253. lap ; — Dr. Ludwig Büchner : Die Stellung d. Menschen in der Natur. Lipese 1869. 35. lap.

³ A. Jaquemare : Les Merveilles de la Ceramique 1866. I. köt. 2. lap.

⁴ L. Büchner i. h. XLIV. lap 41. jegyzék.

rozni, épen a vándorlások rohamos egymás utánja, a lakó helyek, az elfoglalt területek sűrű váltakozása miatt, a képtelenség világába tartozik. Nem határoz sem idom, sem díszítés, mert egy és ugyanazon alakítást, ugyanazon czifrázatot észlelhetjük a Hisarlik-domb mélyében, Troja egykori helyén, 15 ölnyi mélységben a felásott romok alatt, mint nálunk, és a skandináv félszigeten; ugyan olyanok fordulnak elő Mexicoban, az Inkák régi cultur államában, mint Ázsiában Turan és Iran fensíkjain. Hova inkább azonban haladott az emberi ész találékonysága, a természet nyújtotta anyagnak alakítása külső idomainak átváltoztatása körül; s az egyes népek belső életéből kifejtett viszonyok, a talajkörülmények megengedték a huzamosabb települést, s fokozottabb művelődésnél fogva, sajátlagos ízlést fejleszthetni: úgy mint minden más kézműnél, az agyag feldolgozásánál is, az egyes népek az idomítást, díszítést jellemzetessé tették, illetőleg, a népek, kifejtett ízlésükhöz képest, egy bizonyos meghatározott körben mozogtak, s míveik tipikussá lettek.

Az agyagipar a fazekasság első fokán, az ázsiai néprajoknak előzőnléseiig Európában, sőt a népvándorlások azon stadiumában is, midőn még a korong feltalálva nem volt, s az agyag tárgyakat napon s szabad tűz mellett szárították, az agyagkészítmények, cserekereskedés tárgyát az egyes népek között aligha képezték; mert kisebb-nagyobb mértékben, jobb rosszabb minőségben, az agyagot a vándorló, települő, vagy üzött népek mindenütt feltalálták, mert a feldolgozott anyag még oly vastagságban is, épen primitív feldolgozásánál fogva kereskedelmi szállításra alkalmas nem lehetett, s mert az agyag művek készítése az emberi művelődés legegyszerűbb fokán is, gyermeknek, nőnek vagy férfinak egyenlően könnyű volt. Látjuk erre a természetszerű hajlamot — hogy ne mondjam ösztönt — a jelenkorban is, a sárban és agyagban játszó három-négy éves gyermekeknél.¹

A fémek és érczek felfedezése, ha kimondhatlan mértékben hatványozta az egyes népek művelődésének fejlesztését, nem kevesebb hatással volt az, az agyagművek készítésére is; mert ha az árja népfajok, a semiták, japhetiták, vagy chamiták, előzőnlöve, és az együvé tartozók egymástól elszakadva, a világ ellentétes részeire is magukkal vitték a közös emlékeket; s itt is, ott is reá akadunk a legtávolabb vidékeken, a hasonló agyag idomok, hasonló díszítéseire a vonal és a kör alkalmazásában; s míg a cserekereskedés a legszűkebb határok közzé volt szorítva, s a népvándorlások előtt a cultur elemek alig érintkeztek egymással: oly agyag művekre nem találunk, melyek kiváló jelleggel birnának arra nézve, hogy azok ez, vagy amaz népfajnak tulajdoníthatók lennének.

A népvándorlásokra következett huzamos települések után kezdett jelentkezni az ipartárgyak alakítása és díszítése körül az egyes népek jellemző ízlése; és épen úgy feltaláljuk azokat agyagműveiken, mint más egyéb, más anyagú használati tárgyaikon és szerelvényeiken.

A fémek felfedezése, a kereskedelem terjedése, s a fazekaskorong feltalálása, az agyag művek fejlődésének már oly előhaladott állapotát idézte elő, mely ott hol a népek, akár mint jó szomszédok, akár mint ellenségek, vagy kereskedők érintkeztek egymással: a cultur-államok határozott befolyást gyakoroltak, a műveltség alantabb fokán álló népekre, az agyagművek készítését illetőleg. Ezen befolyás részint megváltoztatta, részint egészen megmászta ízlésüket az idomítás és díszítés jellegében. Ily képen hatott például az egyip-

¹ Römer Fl. a magyar fazekasságról: Arch. Ért. X. köt. 135. l.

tomi cultura az assyr a babyloni népekre, mint az emberiség művelődésének legrégibb, s az őskorban legkifejlettebb állama; így befolyásolta a görögöket, kik az agyagműveiken is látható meander-díszítést szintén az egyiptomiaktól kölcsönözték nem csak, de egyes agyag edényeik alakja is egyiptomi eredetre utal; a görögök agyagiparának hatása kétségtelen az etrusk, a római keramiára. Különösen bizonyítják ezt a római cultur-állam idejéből az olaszországi sírokban talált agyag edények, melyek a görög és etrusk mondakörből és életből vett jelenetekkel díszítvék; bizonyítják nemcsak a görög befolyás érvényesítését a rómainra, de még azt is, hogy a római keramiának hét tized része görögök által készült, görög eredetűek, s a római birodalomban számtalan görög fazekastelep virágzott.¹

S ha csodálkozással szemléljük ma is az ókor népeinek agyagműveit; az ősnépeknél az agyag durvaságát és vastagságát, az egyiptomiaknál annak szilárdságát, s gyakran meglepő fantastikus idomítását, a görögöknél az ízlés nemességét, a rajzok, a díszítés művészi kivitelét, a chinaiak agyagműveinek finomságát; ha bámuljuk, a canopusokat, a görögök nagymérvű pithosait, az öblös stamnosokat, amphorákat, a hydriákat, kalpisokat, a krassusokat, stb., nem kevesebb élvezetet nyújt a közép és jelenkornak művészeti kifejlődését szemlélnünk, az anyag, az alakítás, rajzokban, festészetében zománczozásában, a chinai, holland, olasz, angol, francia, sévres-i, ó-bécsi, vieux saxe, s más nemzetek agyagműveinél. Lehül azonban bámulatunk, s méltó boszankodásnak ad helyet, ha végig forgatjuk az agyagipar történetére vonatkozó irodalmat, a hírneves külföldi írók könyveit, kik egész Európát kutatásaik körébe vonták, s hazánk agyagiparáról vagy a semmivel határos valamit vagy oly édes keveset találunk, miben sem tanúság sem köszönet nincsen; hazai irodalmunk pedig e téren épen meddő. A művelt világ mind megannyi nemzetének, culturális fejlődése közben, kisebb nagyobb mértékben több kevesebb sikerrel, ha volt agyagipara, akár mint kézmű, akár mint gyári készítmény, ezen iparának immár írott történelme is van. Nekünk nincsen. Pedig a magyar fazekasság is az árvai vörös táltól kezdve, egyészen a herendi porcellánig, a tulipán-dísztől az arczképezésig, csak úgy fejlődött a haladás mai koráig, mint bármely más nemzet fazekassága.

Nem lehetvén ez alkalommal feladatom a magyar agyagipar felette érdekes történetének megírása, azt ezen becses lapok szűk kerete sem engedvén meg; itt csak néhány vázlatot óhajtottam nyújtani, mintegy adalékos kiegészítésül azon nagy munkáknak, melyeket oly külföldi szakférfiak, mint Brogniart, Bohn, Hooper, Grässe, Jaquemare, Demin Jännicke s mások megírtak, felölelvén azokban Európa összes és a Kelet népe agyagiparának keletkezési és kifejlődési történetét a jelen korig.

Igen is kiegészítésül, a nagyzás hóbortja nélkül. Mert ha átlapoztuk a fentemlített hírneves írók híres szakmunkáit, a szégyen pirja futja el arczunkat, ha a magyar fazekasság történetének adatait keresve, az egyiknél annyit találunk hogy: «a roueni fayence a XVI. században híres levén, ugyan ott a réz-zománczozás is virágzott, s egy Oppenheim nevű magyar zománczozó még 1786. évben is zománczozási szabadalmat keresett, hogy kézművét folytatván, ott letelepedhessen».² A németországi fayenceokról írva ezt olvassuk: «Kassán is volt egy fayence-gyár, s mondják hogy ott olaszok dolgoztak. A zománcz színe,

¹ Guhl és Koner: Das Leben der Griechen und Römer. 1864. 531. l.

² Jaquemare i. h. III. köt. 21. lap.

a sok színű díszítés, melyben a mangán violaszíne, s leginkább az igen elhalványuló zöld szín uralgott, inkább keleti eredetre mutat. Dr. Mandel birtokában van egy sajátos kézmelegítő, könyv alakban, melynek hátán tótul felírva van: Ó- és Új Testámentom». ¹ Jännike három holicsi gyárbélyeget mutat be ² s öt herendit. ³ Brogniart legkitünőbb alpmunkájában, hazánk fazekasságáról csak annyit említ, hogy a bécsi porcellán-gyártáshoz a szükséges kaolint 1812. évben a magyarországi Prinzenborból vitték, ⁴ 1831. évben pedig a Brünn melletti kaolint a magyarhoni dubriniczival cserélték fel. ⁵ Körülbelül ennyit és nem sokkal többet ismertetnek meg a külföldi írók, a tudós és műkedvelő közönséggel hazánk agyagiparáról.

Ezen fenforgó körülmény bírt engemet arra, hogy a hazánk agyagiparára vonatkozó adatokat lehetőleg összegyűjtsem, annak történetét — miután ily nembeli magyar szakdolgozatunk nincsen — adandó viszonyok között munkába vegyem; s ez alkalommal itt előzetesen is néhány adattal szolgáljak az olvasó közönségnek.

Nemzeti muzeumunk régiségi osztályának volt öre, nagy érdemű tudósunk dr. Rómer nagyváradi kanonok ur, reámutatott azon nehézségekre, melyek a magyar agyagipar történetének megírása elé gördülnek. ⁶ Ezen nehézségek, vonatkozással agyag tárgyaink készítési helyére és mestereinek nevére nézve, szerény nézetem szerint részben el nem háríthatók. Nem pedig épen azon századokra nézve, melyekben a valódi magyar nemzeti élet, a kulturális kifejlődésnek minden ágában, a magán életben, a művészet, s kivált a kézműipar terén oly hatalmasan nyilatkozott a XIV. és XV. században, hogy az, nemzeti bélyegét az alakítás, idomítás, díszítésben készítményeinek legcsekélyebb tárgyára is rá ütötte, rá az agyagipar tárgyaira is. De mert még akkor az írásbeli feljegyzések, kivált a nemzeti ipart illetőleg, vajmi ritkák voltak, iparos czéhek, még talán csak embrióban léteztek, kézműipari, mesteri, munkás, vagy helyi bélyegek az agyag készítményekre vonatkozólag általában nem léteztek, agyagiparunknak ezen nemzeti korszakában nyilatkozott egyes jelenségeit, fejlődését, annak menetét történelmileg egybe alkotni, majdnem a lehetlenségek sorába tartozik. XV-ik századbeli culturtörténelmi még eddig rejtett adataink, az inventáriumoknak, regestáknak, napfényre hozatala, sokat lendítene ezen iparág történelmén, s de mert kivált a „*Történelmi Tárnak*“ közleményei iparunk fejlődési történelmének, bő anyagát tartalmazván, immár több irányban kezdi bevilágítani a múlt századok kézműiparát; s lehet hogy idővel a magyar fazekasság történetének adataival is találkozandunk ama jeles füzetekben. A letűnt századokban virágzott fazekas-czéhek szabadalmi, szabályai, mesterleveleinek tanulmányozása, a mesterjelek, és jegyek felkutatása után, remélhetőleg akadunk adatokra, melyek agyagiparunk történetének mostani homályát bevilágítandják, s lehetővé teszik oly műtörténelmi munka elkészítését, mely ez irányban is hézagpótló leend.

¹ Jaquemare i. h. 200. lap.

² Jännicke: Marken und Monogramme 1878. 48. lap, 1285—1287. szám.

³ U. a. i. h. 90. lap 2508—2511. szám.

⁴ Brogniart Traités des arts Céramique II. köt. 382. lap.

⁵ U. a., i. h. 383. lapon.

⁶ Archaeol. Értes. X. köt. 135—141. lap.

II.

Ha az ókor agyagiparának történetében, legfontosabb mozzanat volt a korong feltalálása, nem kevésbé vált fontossá a középkorban az agyagműveknek incrustációja, fénymázolása üveg- vagy ólom-oldatú folyadékkal; mi által az agyag tárgyak használati céljuknál vízmentessé tettek, az elmállásnak, az elkopásnak biztosabban ellent állhattak. Általában, de kivált az emlékszerű műépítkezésnél a XII. századig, a padozatok, oldalfalak s más díszítéseknél az építő mesterek a színes köveket alkalmazták polychrom előállításoknál, mozaikok rakásánál; midőn is egy új eszme valószínűleg egyszerre lépett fel az agyag tárgyak incrustációjával, mely a színes kövek használatát az általános alkalmazástól lezoritotta. A fehéres zománczba alakokat, arabeskeket stb. incrustáltak s négyszög alakban mint padlómozaikot, vagy oldalfal-borítékot használták. Ilyenek találhatók a voultoni apátságban Provins szomszédjában Franciaországban, Fontaineblaux mellett a szent Lajos galeriában, a Quimperlé közelében Saint Etienne d'Agen-féle kastélyban, hotoi du Rue, de Corne L'etin és du Cahibuston; nem kevésbé díszesek az Angolhonban látható ilyenmű incrustált agyag koczkák is. Ezen díszítésül használt fénymázos négyszögű agyagtáblák ornamentikája kivétel nélkül keleti motivumokra emlékeztetnek;¹ a mi pedig egyszerű és természetes folyása volt a kulturális fejlődésnek; mert jóval előtte a IX. századnak, Egyiptom és Syriában az ilyen négyszögű incrustált padozati és falboríték agyagtáblákat régen alkalmazták, s nem csoda ha a XII. században azoknak használatával Európában, a keleti motivumokat is átültették.

Az agyagipar fejlődésének története, az agyagnak zománczolását illetőleg, már megczáfolta azon állítást is, mintha az agyag incrustációját Schlestadtban egy névtelen fazekas 1282. évben feltalálta volna. Ezt bizonyítják a fentebbi adatok, de ezenkívül más leletek is. Így a sèvres-i muzeumban conserválnak egy vázatöredéket a janisegei apátság sírboltjából 1120. évi kelettel, mely töredékdarab színes fénymázzal van borítva. Már a görögök Kis-Ázsiában alkalmazták az agyagnak ólomtartalmú folyadékkal való incrustációját, s ennek titka átszivárgott a rómaiakhoz is; ezektől terjedt tovább Európában mindenütt ott hol a rómaiak civilisatori hatalma a leküzdött, vagy velök kereskedelmet üzött népekkel a kulturális elemeket éreztette.

Hazánkban az Árpádházi királyok korszakában az emlékszerű építményekben találkozunk az agyagipar tárgyaival; különösen pedig a templomok építésénél, a téglák alkalmazása, színezése, s alighanem fénymázolása által is,² mi valószínűvé teszi, a tetők fedézetére alkalmazott fénymázos cseréplapok használatát is. Hogy a XIII. század vége felé a fénymázos agyag az építkezéseknél — kivált pedig Németországban — mindenfelé elterjedt használata, hazánkban is érvényesített: ezen állításra engemet azon észlelet bátorít fel, hogy a Liptómegyében levő likavai vár alsóbbik osztályainak padlatában, néhány ép fénymázos halványsárga színű két hüvelyk vastag 16 □ hüvelyknyi térfogatú tégladarabot, és

¹ Jaquemare, i. h. 83. lap.

² Ipolyi: magyar téglá-építészeti műemlékek; Archaeol. Közl. II. köt. 129—160. ll.

ugyan ott egy zöld zománczos kályhafiokot találtam. Ez utóbbin az atya isten a fekvő Ádám oldalából teremti Évát. Az atya isten ábrázolása a keleti ritusú dicskörrel fején, hosszú redős köntösben határozottan a XIV. század elejére utal. Tudvalevőleg a likavai vár 1318—24. körül Douch comes által épült, s hogy 1261-ik év előtt még fenn nem állott, bizonyítja Béla királynak Tamás mester királyi ajtónálló részére 1261. évben adott oklevele.¹ Ezen oklevél szerint megengedtetik neki hogy addig mig Lykaván várat építhet Liptóvárott lakhatik «. . . donec sibi in terra sua Lykava arcem exstruxerit».

Hogy a XIV. század, sőt a XV-ik végeig is, a használati agyag tárgyak oly kis számban, vagy talán épen nem maradtak reánk, készítőjük és készítési helyük iránt jóformán semmit sem tudunk: nem meglepő, akár a tárgyak törékenysége, akár a feljegyzések hiánya miatt. Hiszen aránylag a többi európai államokban is épen oly szegények és gyérek s kifejtettebb iparukhoz, művészebb alkotásukhoz képest talán még szegényebbek az adatok mint nálunk, kivételével azon spanyol-mór aranyozott agyag tárgyakra, melyeknek remek készítése a XV. században tetőpontra hágott. Franciaországot illetőleg csakis néhány tételt találunk a XIV. század második feléből, mint azt M. B. Fillon említi, a Champ Saint Pere-i plébános nyilatkozatában 1378. évből, midőn Jourdin Begant fazekas ezeket mondja de la Mathe Frelonnak: «par chaque un au, d'une b'ou'ge verd godronne et d'une pouire de bouée.» Ugyan M. B. Fillon deríté fel Poitou fazekas műhelyét, mely épen oly híres volt, mint a Chapel-des-Pots, beauvaise-i és a savignies-i; mert VI. Károly inventariumában 1399-ik évről, előfordúl egy, beauvaise-i agyagból készült és megaranyozott korsó. De ezen utóbbi adat sem biztos, csak feltevésen alapúl a készítési helyre, Beauvaise-ra nézve, miután a Beauvaise városi archivumban följegyezve találtatik 1434-ik évi október 17. hogy VII. Károly midőn Beauvaise-n keresztül utazott, hasonló ajándékot kapott. Nem sokkal több az, a mit a külföldön máshol a helynevekre és személyekre nézve feljegyezve találunk.

A XV. század renaissance-készítményei, az olasz és francia majolisták kivételével, kevés haladási eredményt mutatnak fel, s épen nem voltak alkalmasak az agyagipar tárgyai a kereskedelemre; mert az ornamentális jelleg a közhasználati tárgyakra, hazai kulturális viszonyaink között, kivált a Hunyadiak korszakában, kizárólag magyar nemzeti volt; a nagy és gazdag urak asztalán, az arany és ezüst készletek foglalták el a helyet, s az 1489-ik évi esztergomi Hyppolit-féle codex szerint említett cserép tárgyak picheri di terra,² alkalmasint Olaszországból hozattak be a cselédség használatára, s biztosan vehetjük, hogy a XV. században használt cserép, agyag közhasználati tárgyak határozottan magyar készítmények voltak, mint ezt a pozsonyi 1449-ik évi számadási jegyzőkönyvben is feltaláljuk,³ mely szerint Esztergomban, Egerben és Budán is a XV. század vége felé zománczos kályhafiókat készítettek.⁴

A XV. század első felében az olasz születésű della Robbia, az agyagnak plastikai alkalmazása által feltűnt; s a színeknek a fénymázos agyagon való használatával, az agyagművészet terén korszakalkotó lett, s támadtak utána a műértéssel dolgozó olasz majolisták, kik a polichrom festést a zománczos agyagon, kivált sárga, kék és zöld színekkel gyako-

¹ Árpádkori új okmánytár XI. köt. 504. lap. 352. okmány.

² Rómer Fl.: A magyar fazekasságról Arch. Ért. X. köt. 138. lap.

³ Századok 1874. I. füzet 10. lap.

⁴ U. o. 1872. 356. lap.

rolták, s díszítményeiket a nagy olasz mesterek rajzai után készítették, melyek leginkább mythologiai és vallási tárgyak körül mozogtak, s nemzeti, olasz népies épen nem volt. Az olasz majolisták felfogási jellege a francia készítményekben is érvényesítették befolyásukat nemcsak, de a francia renaissance agyagműveket még 1497 és 1502 között is Olaszországból Franciaországba vándorolt fazekasok csinálták, mert az említett években is még de Ferrier Percy szerint Solobrin Jerome nevű s Forliból való olasz majolista Amboiseban műhelyt nyitott, III. Henrik alatt Lionban Gabruonne Francesco Pesaróból, Giulio Gambin Faenzából, Sebastiano Griffio Genuából Franciaországban megtelepült majolisták voltak. 1588. évben Giovanni Ferro Altare di Monteferrato Nantesban műhelyt állit, Machcoulban Jacobo, és Loys Ridolfe de Caffagiolo szintén üzletet nyitnak; s az olasz izlés, s az olasz mesterek francia majolikáinak roppant keresettsége, a valódi francia irányt itt is megváltoztató, s nem engedte a francia népies nemzeti irányt kifejlődni, s az olasz majolisták invasiójának még egy Palissy sem volt képes sikerrel ellent állani, miután a francia nagyok és gazdagok, csak az olasz majolisták műveit keresték.

Am de ha a külföldön az agyagipar terén, a francia és olasz majolisták, a művészet remekeit állíták elé, antique eszmék újabbi feldolgozásával, de nemzeti irány nélkül; az alatt a magyar ornamentális alkotás, kifejlődésének nemzeti jellegét, ruházatán, szövészeti, himzési czikkein, faragott és festett ládáin, szekrényeiben, sőt egyházi díszművein is érvényesíté nemcsak, de ugyanazon motivumokat átvitte agyagászatába is, s feltaláljuk az akkori edényeken, cserepeken, kályhafiókokon, tálakon is; persze a művészi felfogás, alkotás és kivitel hiányával, de annál tisztábban kifejezett nemzeti tyussal.

A hollandiak indiai kereskedése által Európa megismerkedvén a chinai agyagművekkel, melyeknek finomsága, átlátszó tetszetősége, könnyűsége és szilárdsága az európai agyagipart háttérbe szorította; ez irányban legfőbb törekvéssé vált, a közhasználati agyag tárgyak készítésénél a chinai műveket utólni. S ha már az olasz majolisták művészete decoratív szempontból epochális lett, anyagának előállítására sok kívánni valót hagyott hátra. E tekintetben a fayence edények feltalálása határozottan nagy lépés volt az agyagiparban; de míg régebbi írók a fayence készítését Hollandiában 1480-ik évre teszik mint legelsőt, újabb kutatások azt a XVI. század elejére szállítják le s adatokkal kellőleg be is bizonyítják. E szerint tehát azon agyag edények, melyek Ferrarából, Beatrix királyné korában hazánkba hozattak,¹ nem valódi fayenceok, de valószínűleg majolika mezzák voltak. A fayence-készítés legrégebbi adatai Franciaországban 1502. évtől találhatók, mint azt M. Natalis Rondu, és M. de la Ferrier Percy gróf bizonyítja: midőn is Lyonban I. Ferencz király számára az építészetnél a fayenceot Andreas della Robbia alkalmazta.² Angliában 1581-ik évben találunk fayencegyártást Stradtfordshireban, a hol Marryat és Chaffers munkája szerint Willians Simpson egy fayence-gyár felállítását kérelmezi. Jännike³ Schweiczban 1592. évszámmal jelölt fayence edényt mutat fel idézett munkájában. A XVI. század elején Bécsben gyártották a nálunk is közkedvességben volt fayence edényeket.⁴ Spanyolországban

¹ Römer Fl.: Magy. fazekasság, Arch. Ért. X. k. 139. l. Századok. 1872. 359. l.

² Lucca della Robbia M. II. Barbet szerint 1481. évben meghalt.

³ Grundrisse der Keramik.

⁴ Századok 1872. 356. l. Römer i. h. 138. lap.

1610-ik évben; Olaszthonban 1612., Belgiumban 1667., Németországban 1665., Hollandiában La Hayeben 1614. ápril 4-én Claves Jansen Wyttmans kapott első szabadalmat a fayence-gyár felállítására, Nürnbergben 1657. évben hol a fayence-készítés, mint általán Némethonban, nagyban üzetett.¹ Belgiumban 1667. évben Tournay városában, a honnét a kitünő agyagot Hollandiába, Delftbe vitték, M. Lejeal munkája szerint: Pierre Joseph Fouquez alapított gyárat, a kinek Amandeban is volt fayence-gyára, s meghalt 1741-ben. Svédhonban 1759. évben virágoztak a fayence-gyárak. S valjon szemben a felhozott külföldi agyagiparral mit találunk hazánkról a küldi irodalomban? a semmivel majdnem határos keveset. S hazánkban a fenmaradt emlékek között, az idáig gyéren kiadott leltárakban, és ipartörténelmi irodalmunkban?

Midőn a XV. század mozgalmas ideje után, a XVI. század harczi elboríták hazánk földét, a sok arany és ezüst asztali készlet, a haza oltárára, rejtekhelyekre vándorolt, s az olasz agyagművek még a czintálakat, kupákat, bilikomokat is leszoríták az úri asztalokról; a fayence edények részint importáltattak, de részint, még pedig nagyobb részt itthon készültek. Így találjuk feljegyezve a többi között hogy Brassóból a XVI. században a moldvai és oláh vajdáknak kisebb és nagyobb cserép ivó edényeket küldöttek ajándékba.² A szinyérváraljai inventariumban 1559. évből előfordúl: «Egy korsó por, egy fazek salétrom»³ a felső-vadászi inventáriumban 1631-ik évi ápril 15-ről: zöld kályhák, kilencz fazek apróstól, hat cseréptál az póczon, nyolcz öreg fazék, kilencz új cserép tálak» stb.;⁴ továbbá: Temetkezési költségek 1634. évből «... legkiválképen fassek ellegendő, vas fased, nincs es *tót fased*».⁵ Külföldről kereskedelem útján hozatott be különösen Bécsből, Olaszthonból és Hollandiából, Törökországból, mint az Rimai János portai vásárlásaiból kitünik 1608—20. vagy 1621. évekből.⁶ A hollandi delft fayenceok elég tekintélyes számmával találkozhatni a felföldön; ez azonban épen nem bizonyítja azt, hogy nekünk a viszonyokhoz képest eléggé kifejlett agyagiparunk nem lett volna, de volt ám; s ha a fayence-készítés nálunk már a XVII. század elején dívott, s ha az importált közhasználati tárgyak a későbbi magyar gyártásnál a nemzeti jelleg elferdítésére hatással voltak is, a durvább készítésű majolika rustikának decorativ nemzeti típusára hazánkban befolyását nem érvényesítette, mert az egyes vidékeken, a kifejlett nemzeti ízléshez képest készített agyag tárgyak voltak csak kelendők. Kellőleg támogatja ezen állítást szerzett bő tapasztalatom, kivált a felvidéken, hol az anyag kitünő jósága miatt a fazekasság nagyobb mérvű, terjedtebb volt mint az alföldön. Tapasztaltam hogy például Trencsénmegyében, Zsolna tájékán a majolika-tálak a XVII. század végén sötét kék alapon, fehér és sárga ritkán zöldszerű virágos festésűek, Árvában halaványvörös kevés díszszel, Liptóban piszkos szürke, Szepesmegyében fehér alapon, igen gyakran egy szál virággal, legkivált stylizált tulipánnal sárga és zöld színben; Zólyomban kék vagy fehér alapon aszter-díszszel, Turóczban zöld alapon fehér reczés decoratioval stb.

¹ Jaquemar: Les merveilles de la Ceramique 201. lapon.

² Rómer i. h. 139. lap.

³ Történelmi-tár 1878. III. füzet 663. lap.

⁴ Dr. Vincze Gábor: Történelmi tár 1878. IV. füzet 927—940. ll.

⁵ Szerémi: Történ. tár 1878. II. füzet 356. l.

⁶ Ipolyi: Tört. Tár 1878. I. füzet 153—164. ll.

Feliratos és évszamos edényeink kellőleg bizonyítják, hogy nálunk a fayence-gyártás mint kézműipar a XVII. század elején gyakoroltatott. A felső-magyarországi muzeumban Kassán egy fayence korsón 1617. évszám és I. B. V. S. betűkkel fordul elő; saját gyűjteményemben egy fehér nagy tálon, közepén stylizált tulipán, a karimán M. M. 1647. alján H. jeggyel kék színben. Ezen tál Szentiványból ered, hol a XVII. században Magócsi Mária férjnél volt, valószínűleg háztartásából való. Későbbi időkből igen érdekes a kassai muzeumban egy gömbölyű tál MP monogrammal és 1693. évszámmal, egy másik fehér kerek tálon, Andreas Glaczinger 1669; ugyan ott egy gömbölyű kerek tál tulipán-díszszel H S 1687.; gyűjteményemben két nagy fehér tál 1693. és 1694. évből, ismét egy kisebb tulipános fehér tál 1697., egy más fehér tál, virággal díszített magas áttört oldalú gyümölcstálacs 1693; a pannonhalmi pohár Tökölyi arczképével 1678. évből.¹

A köedény-gyártás különösen Német- és Angolhonban gyakoroltatott. Némethonban nyomaira akadunk már 1550. évben,² s 1595-től kezdve már nagyban készítették tizenkét fazekas-műhelyben. Rährenből harminczegy gyárbélyeg ismeretes 1577. évtől kezdve. Nálunk a XVII. század elejétől birunk itt készült köedényeket; de valószínű, hogy a köedény-gyártás a XVI. század végén is dívott. Évszamos köedényünk van 1654. évből egy czinfödeles korsó alakjában gyűjteményemben, 1689. évből³ egy fehér köedény tál a győri főgymnasium muzeumában; a kassai muzeumban 1687. évből H S jeggyel. Készültek még Némethonban Nassau, Hähr Creussen, és Bassanban is a XVI. század második felében. Angliában majdnem egy századdal később a XVII. század végén kezdték a köedényeket készíteni Wedgewoodban, s huszonöt gyáranak külföldi exportjával, csak a holland delft edények versenyezhettek; de kivált hazánkban annyira kedveltek voltak a delftek, hogy míg az angol wedgewoodi gyár készítményeivel csak imitt amott találkozunk: a régibb, különösen a XVII. századbeli delft fayenceok öt hatszoros arányban lelhetők. Fazekasaink az angol motivumokat — angol ízléssel európai elferdítéssel stylizált, chinai tájképeket, vörös kék és fekete színekben nem igen alkalmazták; de a delft kupák, kancsók, korsók alakjait és japáni chinai figurális rajzait, kivált fehér alapon, kék színnel, nagyon gyakran utánozták; sőt a múlt században a holicsei fayence-gyár felállítása előtt, midőn ott helyütt és vidékén, a fayence edények készítése mint kézműipar üzetett, hollandi fazekasok telepedtek le közel Holicshoz, a nyitramegyei Szobotistye helységben, hol még mai nap is mint külön község «Habana» név alatt léteznek, s kiváló készítményeik voltak, fehér alapon polychrom és fekete színben. De valamint a pozsonyvidéki stomfai gyár, és a dunántúliak, német-sváb ízlést terjesztettek készítményeikben, úgy a szobotistyei Habana fazekasok, s nagy részt a holicsiak is, a XVII. század végéről eredő edényeiken igen gyakran, a tót és sziléziai német motivumok által idegen, nem-magyar ornamentikát alkalmaztak edényeik díszítéséül, addig a trencsénmegyei Zsolna vidéki fazekasok, mint kézmű-iparosok, még a tót feliratú kupák, kancsók és czébkorsókon is a XVII. század végén a legtisztább magyar díszítményt alkalmazták: a stylizált tulipánt, szegfűrózsa, asztert, valódi olasz majolique színekkel, kiválóan sárga, kék, ritkábban zöld színben,

¹ Győri történ. és régész. füzetek I. köt. 93. l., Rómer Magy. Fazekasság Arch. Ért. X. köt. 141. lap.

² Jännicke: Marken und Monogr. 29. l., 616. bélyeg.

³ Arch. Ért. X. köt. 140. lap.

de mindig polychrom összeállításban. A szepesvidéki köedények és fayenceok, kivált az iglóiak, határozottan mívelték az ó german ornamentika elemeit; a tetszetős szép voluták, lovagvárak, madár és más állati — ritkábban figurális — rajzok alkalmazása által. Gyönyörű példányát bírja egy szepesmegyei czinfödeles hengeralakú alacsony kupának Klimkovic Béla tisztelt barátom, mely fekete alapon, aranyozással vörös és kék színben ritkítja párját. A magyar fayenceokon az aranyozás felette ritkán fordul elő, s már csak a XVIII. században készült edényeken található. Elöttem csak az imént említett kupán, egy másikon birtokomban, s egy még 1873-ik évben Austerlicz bécsi antiquarius által ugyan csak Kassán szerzett tányéron ismeretes; s ezenkívül, a szintén birtokomban levő három csésze, két ibrik és egy tejföls serpenyőn találtam, melyek K bélyeggel jelezvék, s Körmöczbányáról erednek, s valószínűleg odavaló készítmények, már csak azon oknál fogva is, hogy egy teljesen hasonló háromlábú tejes serpenyő, ugyanazon díszítménnyel, fénymázzal és fehér alappal „Körmöczbánya“ gyárbélyeget mutat fel.

Fazekasaink a XVII. század közepéig mint kézművesek gyártmányaikkal kizárólag a hazai szükségletet fedezték, én legalább sehol nyomára nem akadtam annak, hogy agyagiparunk termékei — kivéve a fentemlített brassói ivóedényeket mi szintén csak ajándékkul vitetett ki — külföldi kereskedelem tárgyát képezték volna. Ezen indok kellőleg megmagyarázza, hogy míg a külföldön egy della Robbia, Antonio de Faenza, Baldassar de Peraso, Biassini Ferrae, egy Palissy, Andreoli, Garducci stb., hírneves festészek rajzai és conceptioni után díszítették majolikáikat, s a határozott nemzeti népies jelleget nem fejtették ki: az alatt a mi fazekasaink a XVI. és XVII. században készítményeiken — az egyes megrendeléseket kivéve — magyar díszítést, magyar motivumokat érvényesítettek, megfelelőleg saját és a nép ízlésének; s ha távol messze maradtak az olasz és francia ipar mester-rajzaitól, a tetszetős idomítás, alakítás, sok tekintetben kiállják a versenyt a külföldi gyárak készítményeivel is. Áll ez kivált a XVII. század végétől szemben akár a német, akár a holland delftek és fayenceok közhasználati tárgyairól. Hasonlítsuk össze, a vaskos, hasas delft korsókat, kancsókat, a magyar felföldi czinfödeles kupákkal, mennyi tetszetős arány, a hengeridomu a karcsú nyakú széles talpú, a két fülű templomi virágtartókkal; a pesaroi, faienzai, forlii kigörcbült karimájú, széles nyakú, potrohos, egyfülü előre nyúló szájjal ellátott korsókat, czéhkorsóink arányos tagozataival, s találni fogjuk: míg a divat bolondúl az idétlen régi delftek után, a magyar majolikák és fayenceok jóval több figyelmet érdemelnek, mint a mennyiben még csak egy évtized előtt is részesültek úgy bent, mint a külföldön.

Agyag edényeink ornamentikájának magyar motivumai, leginkább a virágok és állatok körül forog, ép úgy feltaláljuk a tulipánt, szegfüt, asztert, s csak később a rózsát a czifra szűrökön mint a korsók és tálakon. Az állati díszítés gyakoribb tárgya a szarvas, az északi megyékben a zerge, sas, kivált a szepesi és liptói kupákon; ritka a tájkép, s legritkább a figurális díszítés.

Korántsem akarom én ezzel azt mondani, mintha a tulipános virágdísz más nemzeteknél elő nem fordulna, vagy mindaz, a mi tulipános-szegfü, aszter-dísz, az már magyar lenne. Nem, épen nem, mert rá akadunk erre a régibb perzsa agyag tárgyakon, és a francia múlt századi, és német gyártmányokon; a különbség csak abban áll, míg nálunk a tisztán nemzeti népies felfogás a tulipánt, szegfüt, asztert stb. mindig stylizálva alkalmazza: az a

külföldi tárgyakon, természetes söt idealizáltan szép. Láttam ezt sok ó-bécsi és majnai Höchst városi gyártmányokon, fayence és fritt porzellánokon.

A XVII. század végén és a XVIII. században fayence- és kőedény-gyártmányainkon, érvényesülni kezd a külföldi edények alaki és ornamentális befolyása, egyrészt a bevándorolt olasz, holland, francia iparosok által, másrészt finomabb gyártmányaink természet-szerű követelménye által a külső csinra, s a gyárszerű üzemek, fazekas-műhelyek berendezése, s a külföldi utáni vágya folytán a fogyasztó közönségnek.

E tekintetben a holicsi gyár, és a szobotistyei kézműipar első helyen áll, úgy gyártmányainak finomsága, mint rajzainak kitünő conceptiója és exact kivitele folytán. Szépek kivált a sárgásfehér, vagy zöldes-sárgás alapon egyszínnel festett ibrikek, kannák, tányérok medaillonjai, melyeken a mythologiai momentumok conceptioi és kivitele igen gyakran művésziek; és semmiben sem állanak hátrább, a külföld e nembeli készítményeinél. Ám nézze meg az érdeklődő azon holicsi, a múlt század második feléből való kerek tányért, közepén hosszúdad medaillonban sötét barna-vörös színben tartott Dianát, mely gyűjteményemből az 1873-ik évi bécsi világiállítás alkalmával az iparmuzeumba került, vagy azon antique-szerű, fehér alapon kék színben tartott gyönyörű korsót Német Imre miniszteri tanácsos úr gyűjteményében: kénytelen lesz bevallani, hogy hazánk múlt századi fayence- és kőedény-gyártása nem vált iparunk szégyenére, szemben a külfölddel sem.

Gyönyörűek az egyszínű feketében, vagy világoskékben tartott medaillonok ibrikeken, csészéken, tálakon, a hitrege és gyermek-életből, melyek gyűjteményekben vannak, s valódi remekei iparunknak. A finomabb fayence edények gyártásában a holicsihoz legközelebb áll a körmöczbányai, levéldíszzeivel és guirlandjaival polychrom kivitelben. A pápai gyárból csak két példányt ismerek, egyet az iparmuzeumban, egyet saját gyűjteményemben, de mind a kettő díszére szolgálhat bárminő gyűjteménynek. Szerencsés utánzatokat mutatnak fel a tatai fazekasok is, a della Robbia és Palissy-féle készítményekben; de polychrom festészetük alább áll a holicsiaknál, bár rajzaik gyakran igen jók. A tatai edények vizsgálása közben két csinos mívű tányéron találtam festőjének nevét a múlt század végéről. Az egyikken egy József korabeli öltözékben hosszú szárú pipából dohányzó férfi áll az előtérben; a háttér hegyvidékes tájképet tüntet fel, sok színben tartva; lenn a festés jobb szögletében fekete színnel beégetve olvasható „Scherer“. A másikon egy úrhölgy fuvoláz, szintén egy tájkép előtérén; s ugyancsak lenn a jobb szögletben „Hes“ olvasható. Két edényfestőnknek neve tehát a múlt századból immár felderítve van.

A kelet agyagipara, a chinai finom porzellán művek, nem hagyták nyugodni az európai ceramistákat. A földnemek válogatása, vegyészeti összetétele, a folytonos kísérletek Hollandiában, Angol- és Olaszthonban, mégis előidéztek az eredményeket, melyek után oly régen oly hön sovárogtak fazekasaink. A találmányok és felfedezések történetében fontos szerepet játszik, és kiváló helyet foglal el a porzellángyártás titkának felfedezése Európában. Olaszthonnak jutott a babér. A XVI. században Medicis I. Ferencz laboratóriumában készült az első porzellán, de a gyártás titka I. Ferenczcel és felfedezőjével együtt elveszett, míg később az ismét a XVII. század második felében Francziáthonban felfedezte Claude Reverend párizsi polgár; s XIV. Lajostól 1664-ik évi április 21-én a gyártásra kizárólagos szabadalmat kapott.¹ Belgiumban Peterymk 1751. április 3-án harmincz évi szabadalmat

¹ Jaquemare i. h. III. köt. 253. lap.

nyert a porcellán-gyártásra; Nürnbergben Marz Kristóf 1712. évben alapít üzletet; Angliában, M. A. V. Franks műve szerint Chelseaban 1745. évben nyitottak gyárat. Olaszthonban Docciában Ginori marquis 1735. évben rendezett be nagyszerű üzletet. Strassburgban 1721-ben anspachi születésű Wackenfeld János Henrik, Hannong Ferencz Károlylyal gyárat állítanak. Szászországban Tschierenhaus 1709-ben aranyat keresvén, égvényes vörös agyagot talált, s vörös porcellánt égetett belőle, mi Ágoston szász választó fejedelem tetszését is megnyerte. Ehez járult a véletlen mi Bottgerrel történt, a ki t. i. egy napon parókáját a rendesnél nehezebbnek találta, s észrevette hogy rizspor helyett, valami ásványos porral van behintve fodrásza által; inasától megtudta, hogy egy bizonyos Schnorr nevű egyén az Au közelében rövid idő előtt talált egy agyaghomok-telepet, s azt mindenféle árúlja. Bottger vegyszileg megvizsgálván a port, benne felismerte a kaolint. Ennek folytán Ágoston szász választó fejedelem Meissenben az Albrechtsburgban, a híressé vált porcellán-gyárat felállíttatá. A Meissenből megszökött üzletvezető Stofzel 1718. évben Bécsbe jött, s 1720. évben Clande de Pasquier vezetése alatt, megnyitá a híres ó-bécsi porcellángyárat, melyet 1749-ben Mária Theresia és VI. Károly megvettek és császári gyárrá lett.

Az agyagipar fejleményeihez képest, hazánkban a porcellángyártás a múlt században a külföldhöz viszonyítva milyen arányban állott? erről idáig kevés, s nem eléggé megbízható tudomással bírok; de kutatásaim közben, egy selmeczbányai kis desert-tányéron kívül magyar porcellánra még nem akadtam, s a herendi úgylátszik csak a múlt századnak végén keletkezett, mert Hooper szerint 1800. évig a herendi gyár bélyege: HEREND az osztrák czímer koronával, és a magyar czímer a koronával volt.¹ Az agyag vívmányainak jelenkori fejlettsége, ezen becses régészeti szaklap keretén kívül esvén, arról itt ez alkalommal tovább értekezni helyén sem lenne.

Vissza térve agyagiparunk előbbi korára, a külföldi fayence- és kőedény-gyártmányok behozatala és külföldi fazekasok letelepülése, nemcsak az eredeti népies magyar ízlés megromlásán dolgozott, de egyszersmind a műhely vagy gyárbélyegek használatánál is idegen elemet hozott be. Innen van, hogy a XVII. és XVIII. században készült edényeinken oly gyakran találkozunk a delft utánezatokkal, chinai és holland motívumokkal, sőt idegen-szerű bélyegekkel is.

Ezen körülmény nagyon megnehezíti a belföldi gyártmányt a külfölditől való megismerésben, a gyár- vagy műhely-jegyek nyomán; és sok oly valódi magyar készítmény bélyegjegye meg nem határozható a gyár helyének tekintetéből. Így találjuk a delfteken a holiczi gyár H jegyének egyszerű vagy összetett változatait, a tatai T betűt német edényeken; s mert a hírneves külföldi írók, mivel agyagiparunkat nem ismerték, gyárbélyegeinket ismeretlenekül mutatták be az olvasó közönségnek. A külföldi, kivált a francia, olasz és schweiczi agyagműveken már a XV. századból találtunk gyárjegyeket, és évszámokat: hazai fazekasaink, saját nevüket, s műhelyeik jegyeit nem örökítették meg gyártmányaikon, s csak a XVII. században fordulnak elő, a fehér fénymázás tárgyakon, a gyár helyneve, betűje vagy bélyege besajtolva, a polychrom festésüeknél pedig: kék-fekete, ritkábban zöld, sötétbarna, világossárga gyéren vörös festékekkel beégetve rendszeren az edények alján, czinfe-

¹ Hooper: Manual of Pottery and Porcellains Marks 141. lapon.

deles kupák, korsók, kancsókon leginkább fekete színnel a czintalapzat alatt. Még mielőtt a kézműipart a gyárszerű berendezés váltotta fel, az ily bélyegek ritkábban találhatók.

A hazai agyagiparnak fejlődési története, ezen becses lapok szűk keretén belől nem levén leírható, ha azt általában ipartörténetünk megkívánja s a szakszerű fejtegetés netalán hézagpótlónak ismertetnék: úgy e téren, ha szakavatottabbak nem vállalkoznának, szerencsés lehetek még a tisztelt olvasó közönséggel egy önálló munkában találkozhatni. Addig is azonban, az érdeklődők némi tájékozásául itt közlöm, általam az ország több helyén összegyűjtött gyárjegyeket, a felderítetteket meghatározva, a meg nem fejtetteket ismeretlenekül hagyván. Végre felette lekötelezend bár ki is ha ez irányban, akár helyreigazítással, akár gyárjegyeim szaporításával, vagy más adatokkal megörvendeztet.

A rajzban mellékelt 193 gyárjegy az előttem ismert kéz és gyármű helyek szerint következőleg oszlik el:

1. Hollitsch 1— 52-ik számig	16. Miskolcz 143—145-ik számig
2. Tata 53— 94-ik »	17. Mohács 146—147-ik »
3. Pápa 95— 97-ik »	18. Regécz 148—151-ik »
4. Igló 98—102-ik »	19. Rozsnyó... .. 152, 154—155-ik »
5. Körmöczbánya... .. 103—105-ik »	20. Deezs 153-ik »
6. Kassa 106—110-ik »	21. Kolozsvár 156-ik »
7. Selmeczbánya 111-ik »	22. Sárospatak 157-ik »
8. Bisztricz 112—113, 119. Melyik Erdélyben vagy Trencsén megyében?	23. Murány 158-ik »
9. Bártfa 114—118-ik számig	24. Hollóháza 159, 161-ik »
10. Kőszeg... .. 120—126., 142-ik »	25. Bakonybél... .. 160-ik »
11. Buda 127—129-ik »	26. Ismeretlenek előttem 162—194-ig »
12. Pongyelok 130—133-ik »	27. Edelény, Apátfalú, Város-Lőd, Telegd, Eperjes, Batiz és Nagy-Görgény, gyárjegyeit, betűit vagy más jeleit, s ezen üzletekre vonatkozó adatokat felkutatnom sikertelen maradt.
13. Stomfa 134—135-ik »	
14. Pécs... .. 136—138-ik »	
15. Mosony ... 139—141., 154-ik »	

Majláth Béla.

1	2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31	32
33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	
		Hollitsch	J Hollitsch		Hollitsch	Hollitsch	
48	49	50	51	52	53	54	55

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

56	57	58	59	60	61	66
						
63	64	65	66	67	68	69
						
70	71	72	73	74	75	76
						
77	78	79	80	81	82	83
						
84	85	86	87	88	89	90
				TOTIS		
91	92	93	94	95	96	97
				PAPA i		2 PA PA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

98	99	100	101	102	103
IGLO		IG	IGLO		K
104	105	106	107	108	109
K		K	K	K	Kaschau P
110	111	112	113	114	115
	SCHEMNITZ	Bistritz 1	BISZTRICZ	BK	B·P
116	117	118	119	120	121
B	B	B	Bistritz	KÖSZEG	K
122	123	124	125	126	127
G		IK	G		
128	129	130	131	132	133
OF	O	P.	P.	P	R
134	135	136	137	138	139
T	S	P	P.	oac	·W·B.
140	141	142	143	144	145
WB	<u>K.</u>	Miskolcz	M	Miskolcz	M
146					

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

147	148	149	150	151	152	153	154
M	^z 824 REGÉCZ	855 REGÉCZ	REGÉCZ BB	REGÉCZ	R	D	M2
155	156	157	158	159			
Rofenau	Klausenburg T.	B K λ	MURANY	HOLLÓHAZA			
160	161	162	163	164	165		
BAKONYBEL.	HOLLOHÁZA	R z	π	7	z		
166	167	168	169	170	171	172	173
I	U	F J	NS	G K	A	HAM	T+
174	175	176	177	178	179	180	181
H F	v	A —	JM +	J	B	L	Q.W.
182	183	184	185		186		
L	R R	Ø	BHI		Y		
187	188	189	190	191	192	193	194
M	L	RA W	s	z	3 S S B		